

ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ УКРАЇНИ І ВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ СРСР: ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВЕСНЯНОГО СТРАЙКУ 1991 р.

У статті аналізуються відносини між шахтарськими колективами та вищими органами державної влади СРСР напередодні та під час весняного страйку 1991 р. Автор простежує наростання конфлікту, з'ясовує заходи, вжиті Москвою щодо його подолання, причини виникнення в шахтарському середовищі вимог щодо відставки Президента СРСР та розпуску ВР СРСР.

Ключові слова: виробниче об'єднання, Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу, постанова № 608, Спілка трудівників Кузбасу, Незалежна профспілка гірників, політичні вимоги.

Наближається двадцята річниця проголошення державної незалежності України. Певна історична дистанція дозволяє більш об'єктивно і менш емоційно аналізувати події недавнього минулого, які стали доленосними для українського народу. В історичній науці затверджується погляд, згідно з яким у 1989–1991 рр. «значний, а іноді й вирішальний вплив на усі процеси правила одна з найбільших політичних сил сучасності — робітничий рух»¹. Серед різних загонів робітничого класу найбільш активно та послідовно боролися за демократію та українську державність шахтарські колективи. Вивчення цієї боротьби, ступені впливу шахтарського руху на державні інститути, на рішення, що приймалися владою, є одним з актуальних завдань історичної науки. Історіографію шахтарського руху складають монографія «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття»², роботи А. Русначенка³, В. Сарбея⁴, С. Адамовича⁵. Дослідники розкрили перебіг страйку шахтарів у березні–квітні 1991 р., окреслили економічні та політичні вимоги страйкарів, визначили його результати. Поза увагою вчених залишається одна з центральних проблем історичного процесу — взаємовідносини шахтарських колективів та вищих органів державної влади СРСР. **Мета статті** — аналіз цих стосунків у січні–травні 1991 р., з'ясування впливу шахтарського руху на трансформацію внутрішньої політики держави.

Шахтарські колективи розпочинали 1991 р. у знервованому стані. Лише одне виробниче об'єднання (далі — ВО) з видобутку вугілля із 23-х виконало планові завдання 1990 р. Бюджет держави не був затвердженим, і тому обсяги дотації вугільній промисловості (далі — ВП) були невідомі. Після

закінчення 1990 р. припинилася дія договорів, що були укладені на попередню п'ятирічку. Питання матеріально-технічного забезпечення виробництва розв'язані не були. Встановлена Кабінетом Міністрів СРСР (далі — КМ СРСР) чотирьохвідсоткова межа зростання фонду споживання позбавляла адміністрацію шахт можливості більш-менш суттєво підвищити зарплату гірникам. Держбанк СРСР гальмував господарську ініціативу керівників підприємств, втручався навіть у технологічні процеси. Узагальнювальну оцінку політики держави щодо ВП дав генеральний директор ВО «Ровенькиантрацит» Р. Астахов: «Керівники країни не розуміють або забули про те, що є основою держави, фундаментом її економіки. Основа — це промисловість, а наріжний камінь у цій основі — вугілля. На жаль і на велику біду, ставлення державних діячів до шахтарів, до їх життя і, без перебільшення, до каторжної праці стало гіршим і більш неповажним, ніж до працівників інших галузей»⁶. Перспектива початку нового страйку в Донбасі була цілком реальною на початку 1991 р. Колектив шахти «Південнодонбаська № 3» ВО «Донецьквугілля», загрожуючи страйком, зажадав від Москви до 10 січня встановити нові гуртові ціни на вугілля та затвердити розмір дотації кожній шахті. Після висунення цього ультиматуму відбулася безпрецедентна подія: його підтримали генеральні директори одинадцяти виробничих об'єднань Донбасу. Найвищі органи влади СРСР були попереджені: у разі, якщо пакет шахтарських вимог не буде задоволеним, 10 січня відвантаження вугілля споживачам буде припинено. «Всі ми жебраки», — так оцінював ступінь державної підтримки галузі після затвердження розмірів дотацій на 1991 р. генеральний директор ВО «Донецьквугілля» В. Ільющенко. Головне завдання шахтарів на 1991 р. він сформулював так: «Вижити»⁷.

У Москві завершувалося перегрупування політичних сил. У керівництві Центру зміцнювалися позиції діячів, що були відомі своїми консервативними економіко-політичними поглядами. Пояснення причин цього процесу знаходимо в мемуарах Б. Єльцина, який пише: «Горбачову набридла перебудова. Він ясно бачив безвихідь, у якій може опинитися. Пора було починати переходити від невдалих реформ, від чергової відлиги до заморожування політичного клімату, до стабілізації ситуації силовими методами, до суворого контролю над політичними і економічними процесами»⁸. З метою наведення ладу 26 січня 1991 р. був виданий Указ Президента СРСР «Про заходи щодо забезпечення боротьби з економічним саботажем та іншими злочинами у сфері економіки». Щодо керівників шахт за неефективне використання бюджетних коштів, за зрив постачань вугілля споживачам та інші дії, які можна було кваліфікувати як саботаж, могла застосовуватися кримінальна відповідальність. З Нового року діяв спільний наказ Міністра внутрішніх справ і Міністра оборони СРСР від 29 грудня

1990 р. про організацію патрулювання у містах СРСР. Це рішення викликало обурення у шахтарів Червонограду. Залучення солдат до патрулювання було розцінено ними як спробу обмежити права людини, як крок до впровадження воєнного стану. Лідери гірників заявили про намір організувати страйки шахтарів і залізничників.

«Наведенню ладу» повинен був сприяти Закон СРСР «Про підприємства в СРСР», що був прийнятий без попереднього обговорення 4 липня 1990 р. і набув чинності 1 січня 1991 р. Закон відновлював безконтрольність директорської влади. Вимоги Рад трудових колективів (далі — РТК) і страйкомів оголосити мораторій на впровадження цього закону в життя владою були проігноровані. Відповідно до наказу Міністра вугільної промисловості СРСР М. Щадова «Про особливості застосування Закону СРСР «Про підприємства в СРСР» у вугільній промисловості» почалася ліквідація РТК. У Радах підприємств, що створювалися, половина місць належала адміністрації (у РТК — четверта частина), до їх складу не допускалися шахтарські активісти — висуванці липневого страйку 1989 р. КМ СРСР одним зі своїх завдань називав проведення малої приватизації. Можливість приватизації вугільної промисловості союзним урядом не розглядалася. Але в трудових колективах, особливо на шахтах нещодавно уведених до експлуатації, ця проблема обговорювалася. Гірники були переконані, що через високу вартість шахт (мінімальна вартість підприємства складала кілька десятків мільйонів карбованців) держава їх віддаватиме у власність колективів безкоштовно. Гірники наполягали на законодавчому оформленні саме такої форми приватизації. У вимогах колективу шахти «Південнодонбаська № 3», що були надіслані до МВП СРСР, один з пунктів був таким: «Розробити умови передачі ВП у власність трудового колективу з правом розпорядження результатами господарювання»⁹. «Розробити прийнятні умови передачі підприємств у колективну власність робітникам, що працюють на них»¹⁰, вимагали гірники шахти ім. О. Скочинського ВО «Донецьквугілля». Однак ці вимоги у Москві до уваги не бралися.

Не склалися стосунки з КМ СРСР у шахтарських профспілкових лідерів. З січня 1991 р. набув чинності Закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності», що припиняв практику залежності профспілок від держави, від органів господарського управління та партій і забороняв будь-яке втручання в їх діяльність. Закон запроваджував у радянське право міжнародно визнані норми, а також трудові стандарти Міжнародної організації праці (МОП). КМ СРСР психологічно, з фінансових і організаційних причин (після відставки уряду М. Рижкова і скасування Ради Міністрів СРСР Кабінет Міністрів СРСР тільки формувався) не був готовий до нового рівня взаємин із шахтарськими профспілками. КМ СРСР відмовився підписати угоду щодо соціальних і трудових гарантій з

Профспілкою робітників вугільної промисловості (далі — ПРВП) та обговорювати з представниками гірників Генеральну типову тарифну угоду (далі — ГТТУ), прийняту II з'їздом шахтарів (жовтень 1990 р.), яка передбачала кардинальну реформу оплати праці. Для виконання ГТТУ уряду потрібно було додатково надати ВП 25 млрд. крб. Сума була абсолютно нереальною, оскільки дефіцит держбюджету на 1991 р. був запланований у розмірі 60 млрд. крб. Після того, як 20 грудня 1990 р. безрезультатно закінчився термін розгляду в уряді проекту ГТТУ, Виконавче бюро Незалежної профспілки гірників (далі — ВБ НПП) оголосило з 25 грудня передстрайковий стан. Центральна Рада ПРВП наприкінці січня 1991 р. висунула до КМ СРСР вимогу вдвічі підвищити зарплату шахтарям, загрожуючи у разі відмови організацією страйків. У ВР СРСР та КМ СРСР демарші профспілкових лідерів України особливої турботи не викликали. Загрози ПРВП щодо страйку відображали перш за все прагнення керівників профспілки справити враження на гірників, виглядати в їхніх очах не менш радикальною організацією, ніж НПП. НПП не мала на той час ні ресурсів, ні розгалуженої мережі первинних організацій, які були б у змозі підняти людей на страйк. У січні 1991 р. в УРСР структури НПП, за нашими підрахунками, існували лише на 12 шахтах (4% від їхньої кількості). НПП України, що була створена у грудні 1990 р. переважно із членів Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу (далі — РССКД), не діяла.

Союзні органи здійснювали заходи щодо недопущення активізації страйкової боротьби. КМ СРСР за дорученням ВР СРСР готував зміни і доповнення до Закону СРСР «Про порядок вирішення трудових суперечок (конфліктів)», які повинні були посилити відповідальність за проведення незаконних страйків. Щоб «охолодити» профспілкових лідерів, забезпечити їх «зговірливість», за ініціативою КМ СРСР у січні 1991 р. ВР СРСР змінила одну із статей Закону СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності». Запроваджувалася відверто репресивна норма, згідно з якою незгода профспілки з рішенням адміністрації про звільнення працівника не була перешкодою до таких дій. Закон зберіг свою демократичну суть лише тому, що Президент СРСР використав право вето. Після підписання у листопаді 1990 р. Паризької хартії СРСР узяв на себе зобов'язання будувати та захищати демократію й права людини. Це зобов'язання М. Горбачов у даному випадку виконав.

КМ СРСР зробив черговий крок до виконання своїх зобов'язань перед шахтарями. Був розширений список професій, що давали право на пільговий вихід на пенсію. Згідно з прийнятою 19 січня постановою КМ СРСР таке право отримали робітники ще чотирьох підземних спеціальностей. 28 лютого шахтарям було повідомлено про те, що цей список поповнюють ще шість спеціальностей. Уряд підготував законопроект щодо індексації

зарплати, який був надісланий до урядів союзних республік з метою його обговорення. У законі передбачалися пільги робітникам, які прямо і безпосередньо займалися вугледобуток. 29 січня на засіданні КМ СРСР обговорювалися проблеми вугільників за участю генеральних директорів виробничих об'єднань. Розглядалося питання «Про заходи щодо забезпечення сталої роботи ВП». Після засідання з генеральними директорами зустрівся М. Горбачов. Президент СРСР та КМ СРСР надали допомогу українському уряду, який шукав вихід із непростої ситуації: як підвищити зарплату гірникам при відсутності грошей у республіканському бюджеті (дефіцит бюджету складав 11 млрд. крб.¹¹). Із січня 1991 р. фінансування ВП УРСР здійснювала РМ УРСР. У розрахункову ціну тонни вугілля український уряд заклав зростання зарплати на 6,2%, а так само 677 млн. крб. на «тринадцяту зарплату», що дозволяло збільшити грошові виплати на 9%. Але гірники очікували «вибуху цін». Вони були переконані — заплановане зростання зарплати не дозволить зберегти навіть соціальні завоювання минулих років (у 1990 р. рівень інфляції за оцінкою Держкомстату СРСР склав 19%). Члени РТК шахти ім. О. Скочинського ВО «Донецьквугілля», посилаючись на пункт 33 «Протоколів про узгоджені заходи» від 22 липня 1989 р., заявили про необхідність підвищення зарплати не менше як у 3 рази. Ця думка мала підтримку в більшості шахтарських колективів та увійшла до пакету вимог до влади Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу. Щоб уникнути страйку, РМ УРСР за узгодженням із КМ СРСР збільшила фонд споживання вугільних підприємств на 42,3%, що відкривало можливість підвищити зарплату гірникам на 23,5%, якщо обсяги видобування вугілля зберігалися б на рівні відповідних місяців попереднього року, а у випадку зменшення не більше, ніж на третину¹². 25 лютого лист РМ УРСР, який надав право українським відділенням Держбанку СРСР збільшити шахтам базовий фонд споживання, у Москві було підписано.

Вимоги відставки Президента СРСР, розпуску ВР СРСР, КМ СРСР, 3'їзду народних депутатів СРСР вперше пролунали у Росії. В Україні ці вимоги розпочали обговорюватися спочатку в Донецьку, після того, як до міського страйкому надійшла інформація з Кузбасу про попереджувальний політичний страйк, призначений на 18 січня. Лідери РССКД підняти людей на страйк були не в змозі. За рекомендацією страйкому ВО «Донецьквугілля» на деяких шахтах відбулися мітинги на підтримку демократії. Але тільки від колективу шахти ім. О. Скочинського в ЦК КПРС надійшла телеграма, у якій були засуджені дії союзної влади, були поставлені вимоги про відставку ВР СРСР на чолі з М. Горбачовим та залучення до суду винних у трагічних подіях у Литві¹³.

1 березня в Україні почався економічний страйк. В авангарді страйкової боротьби йшли шахтарі виробничих об'єднань «Первомайськвугілля» й

«Красноармійськвугілля». Гірники ВО «Красноармійськвугілля» повідомили органи влади, що вони «відновили страйк у зв'язку з невиконанням пунктів 10, 33 Протоколів. Уряд порушує Закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності». Відповідно до ст. 9 Закону Уряд УРСР зобов'язаний сісти за стіл перемовин з метою укладання ГТТУ, що схвалена другим з'їздом шахтарів»¹⁴. Вимога до РМ УРСР фактично призначалася союзному уряду. Один із шахтарських лідерів В. Шум'яцький пояснював: «Ми добре розуміємо, що в республіці ніде узяти грошей на підвищення зарплати в обсязі наших вимог. Ми ставимо питання перед Центром про перерозподіл коштів між вугільними регіонами»¹⁵.

У Москві ніякої державної комісії для переговорів із шахтарями створено не було. Реакція влади була наступна: Голова КМ СРСР доручив М. Щадову доповісти уряду про виконання постанови РМ СРСР № 608. Доповідь повинна була відбутися за участю представників шахт, але тільки після закінчення страйку. Колективи страйкуючих підприємств витримали психологічний тиск з боку Міністра ВП СРСР. М. Щадов закликав гірників відновити вуглевидобуток, залякував банкрутством шахт, їх консервацією та безробіттям. На першому етапі страйку (до квітня 1991 р.) абсолютна більшість колективів політичних вимог не висувала. Американські дослідники Л. Зігельбаум та Д. Валькович пояснюють політичну нейтральність шахтарів України їх більшою залежністю порівняно з гірниками Воркути та Кузбасу від державних субсидій¹⁶. На наш погляд, колеги із США не враховують іншої не менш важливої обставини: українська бюрократія на відміну від російської не перебувала у стані відкритої боротьби із союзною владою і зробила все можливе для запобігання або мінімізації страйку в УРСР.

Шахтарі Донбасу щодо виходу з конфлікту двічі безрезультатно намагалися зустрітися з М. Горбачовим. Відкритість, яку М. Горбачов привніс у радянську політичну практику, залишилася в минулому. Президент СРСР не переймався проблемами шахтарів, хоча зовсім недавно переконував їх у тому, що «...досягти кардинальних змін можливо тільки об'єднуючи зусилля — і уряду, і самих шахтарів. Ми з вами вирішуємо одне і те ж саме завдання»¹⁷. У першому випадку делегація РССКД змогла отримати аудієнцію у Віце-президента СРСР Г. Янаєва, який виявився некомпетентним у шахтарській проблематиці, і запропонував шахтарям чекати завершення процесу формування нового складу союзного уряду. У другому випадку гірники, що входили до складу Луганського обласного страйкому, змогли зустрітися тільки з членами уряду. 13 березня заступник Голови КМ СРСР з питань паливно-енергетичного комплексу Л. Рябев, який підписував із шахтарями узгоджувальні протоколи у липні 1989 р., взагалі відмовився зустрітися з делегацією РССКД, яка прибула до Москви. На цей момент КМ СРСР вже визначив позицію щодо страйкарів. Він формально визнавав свою

відповідальність за виконання постанови РМ СРСР № 608, але не мав наміру обговорювати політичні вимоги страйку, оскільки це не входило до його компетенції. Вимоги РССКД щодо збільшення зарплати уряд задовольнити відмовився, посилаючись на відсутність фінансових можливостей (для підвищення зарплати в 2–2,5 рази необхідно було збільшити дефіцит союзного бюджету на 13 млрд. крб.¹⁸) та загрозу ланцюгової реакції — вимог щодо підвищення зарплати робітниками інших галузей. Розпочатий страйк був кваліфікований як незаконний. У зв'язку з цим дні страйку уряд оплачувати не збирався. Передбачалося притягнути колективи страйкарів до адміністративної відповідальності. Переговори влади із страйкувальниками могли відбутися, але за умови відновлення виробництва.

Страйк, що почався, сприяв зростанню в Москві активності прибічників жорсткого внутрішньополітичного курсу. Л. Кравчук згадує: «Я відчував: будь-яка надзвичайна ситуація здатна спровокувати центр на силове вирішення «українського питання»¹⁹. У Л. Кравчука були підстави передбачати такий розвиток процесу. В 1990 р. у Кремлі в зв'язку з подіями у Прибалтиці, Закавказзі, у регіонах з високою страйковою активністю ідея впровадження надзвичайного стану неодноразово висувалася й обговорювалася. Правоохоронні органи отримували від М. Горбачова вказівки бути готовими до таких дій. Можливості діалогу шахтарів із Президентом СРСР та КМ СРСР мінімізувалися у зв'язку з поширенням у шахтарському середовищі вимог щодо відставки Президента СРСР і розпуску ВР СРСР. 4 березня в день добового політичного страйку в Кузбасі донецький страйком підняв на страйк шахти «Жовтневу» та ім. Челюскінців, внаслідок чого страйк був перенесений у ВО «Донецьквугілля». Вимоги щодо відставки Президента СРСР, ВР СРСР донецький страйком розглядав як першочергові. До включення у страйк гірників Червонограда (11 березня) та Нововолинська (13 березня) шахтарі Донецька були єдиними, хто висунув вимоги відставки М. Горбачова, вищих органів влади СРСР. Інші страйкуючі колективи передбачали висунути політичні вимоги у разі, якщо влада відмовиться виконати вимоги економічні. Політичний парадокс та історична закономірність полягали у тому, що двома роками раніше у Донецьку на зустрічі з шахтарями М. Горбачов закликав: «Ви не чекайте, а самі беріть і робіть. Того, хто стоїть на шляху перебудови, незалежно від того, яке займає крісло, треба посунути»²⁰. У 1991 р. на думку багатьох гірників перешкоджав «перебудові» сам М. Горбачов, і шахтарі його «посували».

О. Додонов пише, що «для позбавлення від «горбачовщини» почали солідаризуватися буквально всі політичні партії і рухи, всі верстви населення»²¹. На наш погляд, в Україні тотальної «антигорбачовщини» не було. У шахтарських містах ставлення до М. Горбачова було суперечливим. Період народної любові до нього минув. Із його діяльністю пов'язувалися

усі невдачі у соціальній, економічній, національній і зовнішній політиці. Ставлення до лідера держави, на нашу думку, влучно описав помічник Президента СРСР А. Черняєв: «Його вже не сприймають з повагою, з інтересом, у кращому разі жаліють. Він пережив те, що ним було зроблене. Біди та негаразди лише посилюють роздратування щодо нього»²². Але ми повинні підкреслити, що на Сході України більшість людей — носіїв інтернаціоналістичної свідомості — готова була змиритися з президентством М. Горбачова. Соціологічне дослідження у Луганській області показало, що за його відставку висловлювалися лише 30% респондентів, 60% були проти цього, боячись, що з усуненням М. Горбачова від влади буде зруйновано Радянський Союз²³. Частина шахтарів продовжувала з повагою ставитися до ініціатора «перебудови» як до політика, що розпочав рух суспільства до демократії та гуманістичних цінностей. Механік шахти ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля» О. Бойко у полеміці з прихильниками відставки Президента СРСР своїм опонентам поставив питання: «Яку допомогу на початку перебудови ви надали першому генсекові, який серед корумпованої бюрократії, партократії виголосив демократію, багатопартійність, гласність, і ми в змозі в голос казати правду про все?»; «яку допомогу ми надали людині, яка повернула нам Великдень, Різдво, священиків, А. Сахарова, Г. Ахматову, Б. Пастернака?»²⁴ У той же час прихильність М. Горбачова до соціалістичного вибору, його намагання зберегти СРСР відштовхували від нього шахтарів західних областей України. Гірники ВО «Укрзахідвугілля» вимагали не просто відставки М. Горбачова, а скасування інституту Президента СРСР як органа, якій стоїть на перешкоді республікам на шляху до побудови незалежних держав.

Протистояння шахтарів та влади посилилося після того, як Спілка трудівників Кузбасу оголосила про початок з 12 березня політичного страйку «до переможного кінця». Солідаризуючись із шахтарськими лідерами Кузбасу, РССКД заявила про відновлення страйку, припиненого у липні 1989 р., хоча він вже відбувся у трьох ВО Донбасу і в Червонограді, та висунула політичні вимоги, аналогічні кузбаським, а також вимогу щодо надання Україні повного економічного та політичного суверенітету. Загальна кількість страйкуючих колективів наближалася до півсотні. Починати діалог із страйкарями ні Президент СРСР, ні КМ СРСР не збиралися. Ультиматум Ради робітничих комітетів Кузбасу про складання М. Горбачовим з себе повноважень до 12⁰⁰ 11 березня був проігнорований. Голова КМ СРСР В. Павлов припускав можливість повторення лінії поведінки М. Тетчер, яку та продемонструвала під час придушення виступів англійських шахтарів у 1984–1985 рр. Уряд зажадав від генеральних директорів ВО звернутися до суду з вимогою визнати дії шахтарів незаконними.

Але ні Президент СРСР, ні КМ СРСР не були вільними у своїх діях. Страйк поглиблював економічну кризу. У СРСР у першому кварталі вугле-видобуток скоротився на 11%, у Донецькій області на 19,6%²⁵. В УРСР було зупинено 6 енергоблоків. Через недопостачання коксу лихоманило усі металургійні заводи. У суспільстві зростала тривога у зв'язку з руйнівними наслідками страйку. Керівництву держави доводилося враховувати позицію республіканських, регіональних і місцевих органів влади, брати до уваги громадську думку, оцінку своїх дій міжнародною спільнотою. До Москви надходили телеграми з вимогою діалогу із страйкувальниками. Територіальні комітети (теркоми) ПРВП вимагали від влади розпочати переговори із шахтарями. Запорізька міська Рада народних депутатів пропонувала ВР СРСР негайно припинити обговорення всіх інших питань і вжити невідкладних заходів щодо стабілізації ситуації (на комбінаті «Запоріжсталь» з 5 доменних печей 2 були зупинені). Учасники конференції представників трудових колективів Донецької області наполягали на приїзді до Донбасу В. Павлова. Гірник О. Ляхов з Первомайська писав М. Горбачову: «Як пересічний комуніст із сльозами на очах благаю Вас як Генерального секретаря ЦК КПРС зустрітися із страйкуючими шахтарями. Конфронтація між Вами й ними знову зумовлює притиски КПРС і руйнує державу»²⁶. Страйк ставав чинником світової політики. Посольство США у Москві заявило про те, що надасть страйкувальникам гуманітарну допомогу. Президент АФП–КПП пообіцяв гірникам допомогу в розмірах і формах, аналогічних допомозі, що була надана польській «Солідарності». Американські шахтарі звернулися до профспілок світу із закликом зібрати кошти для гірників СРСР.

Реакцією ВР СРСР на ці обставини стала постанова «Про страйки шахтарів» (21 березня), в якій вона наголосила про те, що категорично не погоджується з ультимативними політичними вимогами гірників. Шахтарям було запропоновано відмовитися від страйків, а органам виконавчої влади, обласним і міським Радам народних депутатів було наказано обговорити стан справ у ВП за участю шахтарських представників. Комітети ВР СРСР отримали вказівку проаналізувати виконання постанови РМ СРСР № 608²⁷. КМ СРСР та МВП СРСР опинилися у становищі тих, кого перевіряють і контролюють. КМ СРСР у свою чергу зажадав від МВП СРСР доповісти про виконання постанови РМ СРСР № 608. У вугільні регіони виїхали представники урядових комісій. До Донбасу на чолі групи фахівців прибув заступник міністра ВП СРСР А. Фісун.

Моральний осуд Верховною Радою СРСР страйку на гірників впливу не мав. Страйк не міг бути припиненим. І не тільки тому, що не були виконані вимоги страйкуючих. Протиборство між М. Горбачовим і Б. Єльциним ще більше загострилося. 28 березня у Москві мав почати роботу III поза-

черговий З'їзд народних депутатів РРФСР, на якому передбачалося вирішити питання щодо введення посади Президента РРФСР, а депутати — члени Компартії Росії мали намір відсторонити Б. Єльцина від влади. М. Горбачов заборонив проведення в столиці з 26 березня по 15 квітня мітингів і демонстрацій. Почалося протистояння демонстрантів з Армією, КДБ, МВС. 26 березня загін міліції особливого призначення розігнав пікети шахтарів Кузбасу у центрі столиці. Як висловився учасник подій, «відбулася своєрідна проба м'язів. Опозиції показали, що вона зустрінеться з силою»²⁸. Керівники силових структур обговорювали з М. Горбачовим можливість проведення під будь-яким приводом арештів серед шахтарських лідерів, наприклад, за розповсюдження наркотиків.

Суспільство було збентежене. Генеральні директори ВО, теркоми ПРВП Луганської області у зверненні до М. Горбачова та В. Павлова попередили, що ситуація у будь-який момент може вийти з-під контролю, що «уряду досить сподіватися на розсудливість шахтарів, і настав час розглянути їхні справедливі вимоги»²⁹. Попередження владі надійшло від Центральної Ради ПРВП, яка повідомила, що у разі невиконання вимог щодо підвищення зарплати, ПРВП оголосить страйк і очолить його. Донецька обласна Рада народних депутатів зажадала від ВР СРСР прискорити роботу щодо укладення нового союзного договору і відповідно до нього провести всенародні альтернативні вибори Президента СРСР. Керівництво АФП—КПП закликала демократичні держави припинити продаж вугілля СРСР.

У день розгону шахтарського пікету у Москві (26 березня) ВР СРСР прийняла постанову «Про припинення страйків на підприємствах вугільної промисловості країни»³⁰. ВР СРСР намагалася стати «третьєсудею», спробувала піднятися над конфліктом і зайняти позицію, незалежну від Президента СРСР та КМ СРСР. ВР СРСР відповідно до Закону СРСР «Про порядок вирішення трудових суперечок (конфліктів)» зобов'язала шахтарів на два місяці припинити страйки, утриматися від їх проведення до кінця 1991 р., ширше використовувати у конфліктних ситуаціях комісії з примирення, трудовий арбітраж, колективні договори. ВР СРСР відмовилася від адміністративно-примусового варіанту вирішення конфлікту і відкинула пропозиції розібратися з страйкарями за допомогою КДБ та правоохоронних органів. Верховною Радою СРСР були відхилені пропозиції КМ СРСР ввести кримінальну відповідальність за участь у страйках у вигляді виправних робіт терміном до 2-х років або штрафу у розмірі 3 тис. крб., переривати страйкарям виробничий стаж, позбавляти їх доплат за вислугу років, додаткових відпусток, звільняти з підприємств без згоди профкому. ВР СРСР відкинула також пропозиції компенсувати завданий економіці збиток з фондів соціального страхування та фондів тих профспілок, які підтримали страйк. ВР СРСР зобов'язала КМ СРСР, РМ УРСР

негайно розпочати розгляд пакету економічних та соціальних вимог страйкомів і виробити узгоджені заходи щодо поліпшення умов праці та матеріального становища гірників. До 30 квітня уряд повинен був відзвітувати про виконану роботу.

Внаслідок адміністративного та психологічного тиску вийшли із страйку шахти ВО «Донбасантрацит» (Красний Луч), ВО «Краснодонвугілля», ВО «Добропіллявугілля», ВО «Свердловантрацит», «Комуніст» (ВО «Шахтарськвугілля»), «Павлоградська» (ВО «Павлоградвугілля»). Позиція страйкуючих колективів стала більш жорсткою. Вони заявили: якщо влада не почне розгляд вимог страйку, то залишають за собою право припинити всі роботи щодо життєзабезпечення шахт. Постанова ВР СРСР підштовхнула КМ СРСР до вирішення шахтарських вимог. На всі без виключення шахти надійшло запрошення делегувати до Москви представників гірників. КМ СРСР не заперечував, щоб до столиці прибули представники страйкуючих колективів, хоча попереджав, що не буде вести з ними перемовини щодо політичних питань. КМ СРСР пообіцяв створити декілька комісій за участі гірників, щоб врахувати їхні пропозиції. Делегати до Москви обиралися через процедуру альтернативного таємного голосування. Спілка трудівників Кузбасу запропонувала бойкотувати московську зустріч. Але ця ідея серед страйкарів УРСР підтримки не мала.

Починаючи діалог з шахтарями, М. Горбачову та В. Павлову необхідно було враховувати нові політичні реалії. На III позачерговому з'їзді РРФСР Б. Єльцин зробив черговий крок щодо об'єднання сил опозиції. Він поставив завдання сформувати широку демократичну коаліцію за участю робітничих рухів усіх республік. Рішенням з'їзду була створена Міжреспубліканська парламентська комісія, до якої увійшли представники національно-патріотичних сил одинадцяти республік. Міжрегіональна рада страйкових комітетів, у яку входили й українські шахтарі, довірила Міжреспубліканській комісії розробку механізму реалізації політичних вимог страйку і надала їй повноваження щодо виконання цих вимог. Міжреспубліканська комісія, Міжрегіональна рада страйкових комітетів і ВБ НПП ставали «тіньовим» міністерством ВП. 1 квітня 1991 р. представники страйкуючих колективів СРСР та НПП підтвердили свої політичні вимоги: відставка Президента СРСР, розпуск З'їзду Народних депутатів СРСР, створення коаліційного уряду народної довіри через «круглий стіл» політичних сил за участю шахтарів. Оцінюючи цю ситуацію, союзна влада приходила до висновку, що вона має справу із зусиллями, що координуються як ззовні, так і в середині країни, метою яких було руйнування державних структур, а також розділ СРСР, перетворення його на третьорозрядну державу.

Президентові СРСР необхідно було припинити страйк. Тому було прийняте рішення задовольнити економічні вимоги шахтарів, висунуті на

початку страйку. Для цього дотацію галузі на 1991 р. потрібно було збільшити на 35%. Влада йшла на це, не маючи ресурсів. Протягом першого кварталу бюджетний дефіцит СРСР склав 31,1 млрд. крб. Перспектива отримання зовнішніх позик була мізерна.

2 квітня у Москві зібралися 200 шахтарів і директорів підприємств, з яких четверта частина була посланцями з України. 30 осіб представляли страйкуючі шахти. Гірники привезли із собою вимоги колективів, що їх делегували, переважно економічні. Тільки делегація ВО «Укрзахідвугілля» мала виключно політичні вимоги. Обговорення шахтарських пропозицій відбувалося за участі М. Щадова і народних депутатів СРСР. Директори об'єднань і шахт були позбавлені можливості висловитися щодо змісту проблем, що багато у чому зумовило результат дискусії. Шахтарі не шукали шляхів виходу з кризи, можливостей раціонального використання бюджетних коштів, збереження своєї участі в управлінні виробництвом, не наполягали на вдосконаленні трудового законодавства. Гірники навіть не підняли питання про необхідність відмови від підрядно-преміальної форми оплати праці, яка була головною причиною смертельного травматизму. Дискусія зосередилася на обговоренні можливостей і величин зростання грошових прибутків гірників, поліпшення продовольчого забезпечення, постачань, збільшення лімітів на будівництво об'єктів соціально-культурного призначення. Завдяки представникам страйкуючих підприємств до 10 основних питань, що мали бути обговорені за участі В. Павлова, було включено питання про ГТТУ.

«Заява», яку від імені Міжрегіональної ради страйкових і робітничих комітетів оголосив голова страйкому ВО «Красноармійськвугілля» О. Мріль, включала дві тези: політичні та економічні вимоги повинні розглядатися у єдиному пакеті; питання щодо усунення М. Горбачова від влади потрібно вирішити на цьому зібранні шахтарів. Висунуті пропозиції більшістю присутніх були відхилені. Під час зустрічі з В. Павловим були підписані постанови та розпорядження, серед яких головними були такі:

«Про заходи щодо підвищення заробітної плати працівникам вугільної (сланцевої) промисловості у 1991–1992 роках». Документ був прийнятий не зважаючи на опір В. Павлова, який погоджувався на підвищення зарплати тільки з 1992 р. після проведення реформи цін. Прийнятий компромісний варіант впровадив поетапне підвищення зарплати через зростаючу розрахункову ціну тонни вугілля. У порівнянні з відповідними періодами попереднього року зарплата повинна була зрости у квітні–червні на 25%, у липні–вересні на 50%, у жовтні–грудні на 75%, січні–березні 1992 р. на 100%. Доплата встановлювалася за кожен тону за умови виконання планів³¹. Ця умова розчарувала гірників, що працювали на шахтах, де не виконувалися виробничі завдання, а таких була більшість. Частина шахт

мала необґрунтовано завищені обсяги держзамовлення. Навіть на шахтах, де держзамовлення на 1991 р. було зменшене, внаслідок розвалу системи матеріально-технічного забезпечення завдання часто були нездійсненними. Наприклад, з 15 шахт ВО «Стахановвугілля», яке в основному стабільно працювало (короткотривалі страйки відбулися на двох шахтах), тільки чотири колективи могли претендувати на збільшену зарплату. Не могли сподіватися на підвищення зарплати страйкуючі колективи, оскільки, як показав страйк 1989 р., його учасники могли взагалі не вийти на колишній рівень вуглевидобутку. Урядова постанова створювала серйозну проблему для РМ УРСР. Фонд споживання шахт дотувався в значній мірі з республіканського бюджету, і до кінця року українському уряду необхідно було знайти додатково 2068,8 млн. крб.³²;

«Про доповнення списку робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку при зайнятості на них не менше 25 років». Це рішення також було ухвалене у результаті жорсткої полеміки. Небажання КМ СРСР розширити список мало свої причини: внаслідок пільгового виходу на пенсію збільшився дефіцит підземних робітників (на початку 1991 р. шахтам УРСР бракувало 92 тис. осіб) і ще більш зростало навантаження на фонд соціального страхування, який і без того внаслідок відсутності надходжень з проблемних республік був на межі дефолту. До позитивного вирішення цієї вимоги гірників КМ СРСР підштовхував український уряд. КМ СРСР було повідомлено, що у разі його відмови розширити список професій вимога українських шахтарів все одно буде виконаною після ухвали Закону УРСР «Про пенсійне забезпечення громадян». Завдяки прийнятій у Москві постанові робітники 15 підземних спеціальностей (машиністи підземних установок, підземного електровоза, підземні електро-слюсарі, начальники підготовчих ділянок, їх заступники та помічники тощо) отримали право пільгового виходу на пенсію. Поза списком залишилися тільки гірники маркшейдерських відділів³³;

«Про дозвіл підприємствам вугільної промисловості реалізації частини вугілля по договірним цінам». Цим розпорядженням підприємства ВП отримали право реалізовувати на внутрішньому і зовнішньому ринку до 7% здобутого енергетичного вугілля й до 5% вугілля, що коксується. Розпорядження усувало бюрократичні перепони, пов'язані з отриманням ліцензій і численними узгодженнями щодо здійснення експортних операцій³⁴. Чиновники МВП СРСР наполягали на тому, щоб дозвіл надавався за умови виконання шахтами держзамовлення, що викликало незадоволення шахтарів. З шахтарями погодився В. Павлов. У підписанні розпорядження більше був зацікавлений союзний уряд, ніж українські шахтарі. Поступливість В. Павлова пояснюється тим, що напередодні 27 березня КМ СРСР остаточно сформулював свою економічну політику: «відвантаження про-

дукції на експорт є одним з головних завдань стабілізації економіки і повинно здійснюватися у першочерговому порядку незалежно від рівня виконання планів виробництва й постачань іншим споживачам»³⁵. Уряд припускав, що розширення зовнішньої торгівлі вугіллям дозволило б частково зняти проблему продовольчого забезпечення шахтарів. МВП СРСР наполягало на тому, щоб 50% отриманих коштів використовувалися на закупівлю продовольства. Для шахтарів більш актуальною була проблема полегшення податкового навантаження на торговельні операції, оскільки у кінцевому рахунку в розпорядженні колективів залишалося 6% від отриманих сум. Це питання залишалося відкритим.

2 квітня КМ СРСР своїм розпорядженням припинив діяльність державно-громадської комісії з контролю за виконанням постанови РМ СРСР № 608. КМ СРСР назвав підстави ухвалення цього рішення: виконання значної частини постанови № 608, пропозиції, що поступили від ЦР ПРВП, МВП СРСР, Державного комітету з праці та соціальної політики СРСР, підтримані Загальною конфедерацією праці (колишній ВЦРПС) та РМ УРСР. Дійсна причина вчинку КМ СРСР лежала на поверхні: багато членів державно-громадської комісії були організаторами страйку. Члени комісії повинні були повернутися на робочі місця.

Прийняті документи не були одностайно сприйняті делегатами. З 68 шахтарів, що брали участь у їх підготовці, 14 відмовилися підписувати документи. З метою продовження пошуку компромісу була створена комісія з 70 шахтарів, яка повинна була продовжити роботу в Москві. До її складу від страйкарів був включений О. Мріль. У зустрічі взяв участь М. Горбачов. Шахтарські делегати побачили втомлену й виснажену людину. Президент СРСР почув традиційні звинувачення стосовно своєї діяльності, вимогу відставки з посади. Представник Червонограда запропонував М. Горбачову дати розпорядження про звільнення з в'язниці у Києві одного з лідерів українського національно-демократичного руху С. Хмари. Лідери страйкуючих колективів вручили М. Горбачову політичні вимоги страйку.

Результат зустрічі полягав у тому, що економічні вимоги страйкарів в основному були виконані. Починалось суттєве підвищення зарплати, всім підземним робітникам було надане право пільгового виходу на пенсію. Уряд погодився підписати ГТТУ, яка передбачала індексацію заробітної плати. Лідери страйкуючих колективів вимагали від влади гарантій не переслідування страйкарів, відозви усіх позовів до судів (у Донецькому обласному суді знаходилися 6 позовів від адміністрації ВО «Красноармійськвугілля», у Луганському обласному суді — 3 позови від ВО «Первомайськвугілля»), а також скасування прийнятого 21 березня судовою колегією з цивільних справ Дніпропетровського обласного суду рішення про незаконність страйку шахтарів ВО «Павлоградвугілля». В. Павлов запевнив, що переслідувань

та штрафів не буде. Але уряд був не в змозі розв'язати болюче питання матеріального забезпечення вуглевидобутку, перш за все, лісом. Його постачальники — лісозаготівельні організації, що знаходилися в Комі АРСР, в Архангельській, Вологодській, Кіровській, Пермській областях, в областях Західного Сибіру (Тюменська, Свердловська) й південного сходу РРФСР (Красноярська, Томська, Читинська), союзному уряду фактично були непідвласні.

Рішення, які позитивно були сприйняті в передових нестрайкуючих колективах, не могли задовольнити гірників страйкуючих шахт, оскільки у документах не були визначені умови виходу з страйку. Невиконаними залишалися вимоги шахтарів компенсувати заробітну плату за дні страйку, провести корегування планів за березень, всіх виробничих показників на 1991 р., компенсувати за рахунок держбюджету збитки страйкуючим підприємствам. Лідери шахтарів вирішили продовжити боротьбу до того часу, поки уряд не сяде з ними за стіл перемовин. Члени страйкомів Донецька, Первомайська, Красноармійська, Селідове, Павлограда, Червонограда та інших регіонів СРСР після закінчення зустрічі підписали документ, у якому заявили щодо відсутності перспектив вирішення економічних вимог шахтарів у рамках існуючої політичної системи, підтвердили рішучість добиватися виконання політичних вимог, передачі влади Раді Федерації суверенних держав, їх Верховним Радам і Урядам. На наш погляд, М. Горбачов і В. Павлов, що мали намір «кістлявою рукою голоду» збити страйкове напруження й проводили політику блокування страйкового руху та поставили «поза закону» членів державно-громадської комісії — організаторів страйку, зробили політичну помилку. Існувала інша парадигма: лідери країни мали зустрітися з делегатами страйкуючих шахт, ввести їх у курс складніших державних проблем і спробувати знайти з ними компроміс, задовольнивши останні з невиконаних економічних вимог. Ціна питання була надзвичайно висока: збереження перспективи еволюційного розвитку суспільства, того позитивного досвіду, що був накопичений народами Радянського Союзу протягом 70-річного періоду «соціалістичного і комуністичного будівництва», збереження в державній власності рентабельних підприємств, банківської системи, прибуток яких міг би перерозподілятися щодо підтримки вугільної галузі, що реформувалася. Ціна питання вимагала того, щоб у квітні 1991 р. були профінансовані витратні статті бюджету МВП СРСР з метою припинення страйку. Цього зроблено не було.

3 квітня розпочався новий підйом страйкової боротьби. Він став реакцією трудящих на реформу цін. Ціни на товари виросли на 200%, без горілки і лікєро-горілчанних виробів — на 250%. Ціни на окремі види продовольчих товарів, на одяг та взуття зросли у 2–4 рази, на лікарські препарати — у 16 разів. Вартість послуг пасажирського транспорту збільшилася на 52%.

Ціни на авто — та електротранспорті послуги збільшилися в 3 рази³⁶. Відбулися стихійні страйки на шахтах ім. С. Кірова й «Голубівська» ВО «Стахановвугілля», ім. К. Румянцева, ім. М. Ізотова та ім. В. Леніна ВО «Артемвугілля». У страйк включалися все нові колективи у ВО «Донецьквугілля», «Добропіллявугілля», «Макіїввугілля», «Селідоввугілля». Президентів СРСР колектив працюючої шахти ім. О. Засядька ВО «Донецьквугілля» телеграфував: «Ми обурені так званою реформою цін. Вважаємо, що ніяка це не реформа. Наявне безсоромне і до того ж узаконене пограбування людей. Ми виголошуємо свій протест проти антинародної антидемократичної діяльності керівної групи»³⁷. Небажання влади сісти за стіл перемовин призвело до ще більшої політизації страйку. На шахтарських мітингах з'явилося гасло «Припинити відрахування коштів з України до союзного бюджету!».

9 квітня ВР СРСР розглядала у закритому режимі стан справ у народному господарстві у зв'язку зі страйками, що посилювалися. М. Горбачов попередив ВР СРСР про те, що країна наближається до свого краху і наполягав на необхідності встановити мораторій на всі страйки, мітинги та демонстрації. Він запропонував комплекс заходів з метою порятунку економіки, включаючи продаж невеликих державних підприємств. ВР СРСР у першому читанні схвалила поправки до законів, які унеможлилювали проведення страйків. Шахтарі заявили, що не підкорятимуться цієї забороні, оскільки вона суперечить Конституції СРСР. Готові були приєднатися до шахтарів металурги. Застрайкували робітники горлівського ртутного комбінату. Попереджувальний страйк провели робітники залізничного цеху Донецького металургійного заводу. 23–27 квітня страйк проходив в одному з цехів макіївського труболиварного заводу. Страйками були створені в усіх цехах макіївського металургійного комбінату. Парткоми дніпропетровських металургійних заводів ім. Г. Петровського й ім. В. Леніна звернулися з відкритим листом до М. Горбачова, у якому підтримали політичні вимоги гірників. 15 квітня застрайкував донецький бавовняно-паперовий комбінат. Національно-патріотичні сили України планували проведення 16 квітня попереджувального всеукраїнського політичного страйку і його відновлення 1 травня. Аналогічний процес відбувався у РРФСР. 16 квітня Рада робітничих комітетів Кузбасу закликала всіх громадян Росії 1 травня взяти участь у політичному страйку. Того ж дня В. Павлов оголосив страйк акцією американських спецслужб, метою якого ніби то є зміна державного ладу в СРСР. Президент СРСР і Голова КМ СРСР доручили Міністру ВП негайно виконати майже всі економічні вимоги страйкомів окрім двох: влада не мала наміру оплачувати дні страйку та відновлювати за бюджетні кошти виробничий процес. Завершення 18 квітня переговорів між лідерами страйкуючих колективів УРСР та ВР УРСР (був підписаний взаємоузгоджений протокол

парламентською комісією ВР УРСР, РМ УРСР та представниками Ради страйкуючих колективів) створювало передумови затухання конфлікту. Однак, рішення про припинення страйку мало було прийнятим Міжрегіональною радою страйкових комітетів та ВБ НППГ у Москві.

23 квітня відбулася зустріч М. Горбачова з лідерами дев'яти республік. УРСР презентував В. Фокін. Необхідність зустрічі була обумовлена тим, що 25 квітня мав відбутися Пленум ЦК КПРС, де перші секретарі ЦК КП Білорусії, ЦК КП Литви, Московського міськкому КПРС — усього 45 перших секретарів мали намір висунути ультиматум М. Горбачову — або він вводить у державі режим надзвичайного стану, або складає з себе повноваження Генерального секретаря ЦК КПРС, що могло спричинити усунення М. Горбачова з посади Президента СРСР. У цій критичній ситуації, коли шахтарські страйки могли стати приводом для антидемократичного перевороту, був досягнутий компроміс: Б. Єльцин, В. Фокін та інші учасники зустрічі погодились підписати «Заяву», у якій засуджувалися страйки, встановлювався мораторій на їх проведення. Керівники республік погодились з вимогою М. Горбачова щодо встановлення на підприємствах ВП особливого режиму. Зі своєї сторони М. Горбачов зобов'язався у новому Союзному договорі суттєво розширити права республік, які повинні були скласти економічну федерацію. Він також погодився на те, що у республіках будуть проведені президентські вибори. М. Горбачов узяв на себе зобов'язання частково виконати вимоги, що звучали на шахтарських мітингах. Він наголосив, що після ухвали нової Конституції будуть розпущені З'їзд народних депутатів, ВР СРСР, будуть проведені прямі президентські вибори та вибори ВР СРСР. Але 25 квітня на Пленумі ЦК КПРС, «виходячи з вищих інтересів країни, народу, партії»³⁸ була знята з розгляду висунута М. Горбачовим пропозиція про його відставку з посади Генерального секретаря ЦК КПРС.

Домовленості М. Горбачова і Б. Єльцина сприяли згортанню страйку. 25 квітня вирішив відновити вуглевидобуток страйком шахти ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля». 26 квітня на шахтах ВО «Красноармійськвугілля» почалися ремонтні роботи й видобуток вугілля. 3 травня майже всі шахти України, що страйкували, відновили виробничий процес. Економічні поступки з боку влади, психологічна втома шахтарських колективів зумовили деяку стабілізацію у галузі. Партійним функціонерам здавалося, що «стихають словесні баталії. Країна все більше починає розмовляти мовою реалізму»³⁹. Б. Єльцин передав психологічний стан людей після страйку словами: «Суспільство підійшло до червня 1991 р. з відчуттям фіналу радянської історії»⁴⁰.

В історичній літературі затверджується погляд, згідно якого весняний «страйк був спровокований союзним урядом з метою «випускання пари»

невдоволення економічною політикою та нанесення превентивного удару по демократичних силах України»⁴¹. Здійснене нами дослідження дозволяє говорити про часткову обґрунтованість тези. Дійсно, Центр залишив прогалини у законодавстві, які дозволяли проведення як галузевого, так і політичного страйків. Ухиляючись від діалогу зі страйкувальниками, ігноруючи вимогу страйкуючих колективів підвищити зарплату, компенсувати завданий шахтами збиток і матеріальні втрати гірників, Президент СРСР, КМ СРСР підштовхували гірників до розширення географії страйку, до проведення агітаційної роботи на працюючих шахтах з метою залучення до нього нових колективів. Збільшувалася кількість шахтарів, що підтримували політичні вимоги страйку. Тим самим, своїми діями М. Горбачов і В. Павлов об'єктивно сприяли розширенню соціальної бази опозиційних рухів, зміцненню їх позиції та авторитету в суспільстві. Але, на нашу думку, Центр не переслідував мету нанесення превентивного удару по демократичних силах України, як і не мав наміру підвищувати авторитет Б. Єльцина та Народного Руху України. Мотиви поведінки Президента СРСР та КМ СРСР слід шукати у економічній сфері. Катастрофічний стан фінансової системи, мізерні сплати до союзного бюджету позбавляли владу можливості задовольнити економічні вимоги страйкувальників. Антигорбачовські висловлювання та ультиматуми шахтарів, їх підтримка Б. Єльцина створювали психологічні перешкоди для М. Горбачова щодо діалогу з шахтарями.

1991 р. займає особливе місце у взаємостосунках між шахтарськими колективами, з одного боку, і Президентом СРСР, ВР СРСР, КМ СРСР, з іншого. Ці взаємини кардинально відрізнялися від тих, які були у другій половині 1989 р., коли громадсько-політичні організації гірників, їх лідери були союзниками «прорабів перебудови». У квітні 1991 р. шахтарі, що страйкували, боролися за усунення від влади М. Горбачова, за демонтаж основних інститутів союзної держави, за перехід реальної влади до ВР УРСР та РМ УРСР. Якщо взяти до уваги ступінь конфліктності у стосунках між шахтарями та центральною владою, то можна виділити наступні епізоди:

1) Січень — лютий: у шахтарських колективах визрівали ідея та вимоги страйку, а Центр при цьому здійснював заходи з метою його попередження. У цей час завершилося формування класичної згідно з марксистсько-ленінською методологією революційної ситуації. Низи в особі гірників не хотіли жити по-старому, а верхи не могли керувати по-новому. 2) Березень: початок страйку, який відбувався переважно з метою виконання владою економічних вимог страйкарів. Центр під тиском громадської думки поступово схилявся до компромісного вирішення конфлікту. 3) Перша половина квітня: страйк досяг свого апогею. Московська нарада 2–4 квітня продемонструвала межу готовності Центру прийняти умови страйкуваль-

ників. Підвищення цін спровокувало поглиблення кризи у стосунках між владою та гірниками. Політичні вимоги висували або підтримували усі страйкуючі колективи. 4) Друга половина квітня — початок травня: пригасання страйку. Центр «пішов у тінь» і доручив завершення переговорного процесу ВР УРСР. «Заява 9+1» багато у чому стала реальним результатом політичної боротьби шахтарів.

Боротьба частини шахтарських колективів із центральною владою стала їх спробою реалізувати своє право на реальну участь у державному управлінні, заявити про себе як про повноправного учасника політичного процесу. Колективи, що страйкували, завдяки наявності у них «політичного ядра» були соціальною групою, яка усвідомлювала єдність своїх професійних, економічних, соціальних і політичних інтересів. У боротьбі з центром йшов процес самоідентифікації, усвідомлення гірниками себе як специфічного загону робітничого класу, своєї ролі у житті суспільства. На новий рівень підіймалася їх політична культура. Аналізовані нами події стали можливі не лише завдяки активності шахтарських лідерів і політичної опозиції, але і завдяки особливостям радянської політичної системи і специфіці соціалістичної демократії, що досягла свого апогею у період горбачовської перебудови. Саме завдяки цим обставинам стали можливими нелегітимні страйки, пряма участь гірників у вирішенні державних проблем (нарада в Москві 2–4 квітня), висунення шахтарськими лідерами політичних вимог, що суперечили Конституції держави. Методи боротьби з незаконними страйками на державних підприємствах, які широко застосовуються у демократичних державах (масові звільнення страйкуючих, штрафи, вжиті до їх організаторів, використання штрейкбрехерів, закриття шахт з високою страйковою активністю) носії вищої державної влади СРСР через своє «нове політичне мислення» використовувати не могли. Відзначаючи заслуги гірників, їх внесок у досягнення державної незалежності, бажано не допустити чергової революційної ситуації, у якій би шахтарі вели боротьбу під політичними гаслами.

В статье анализируются взаимоотношения между шахтерскими коллективами и высшими органами власти СССР накануне и во время весенней забастовки 1991 г. Автор прослеживает нарастание конфликта, выясняет меры, предпринятые Москвой для выхода из него, причины появления в шахтерской среде требований отставки Президента СССР и роспуска ВС СССР.

Ключевые слова: производственное объединение, Региональный союз стачечных комитетов Донбасса, Союз трудящихся Кузбасса, Независимый профсоюз горняков, политические требования.

The article deals with the analysis of relations between miner's groups and USSR higher organs of government on the eve, during and after spring strike in 1991. The author retraces a conflict growth, finds out Moscow measures as for its overcoming, reasons of President resignation demands arising in miners' environment of USSR and USSR Verhovna Rada dissolution.

Key words: *industrial union, Donbas regional strike committees, Kuzbass working-people union, Independent miners' trade union, political demands.*

¹ Русначенко А.М. Робітничий рух в українській революції 1989–1991 рр./ А.М. Русначенко // Другий міжнародний конгрес українців. Львів. 22–28 серпня 1993 р. — Львів: Атлас, 1994. — Ч. II. — С. 149.

² Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / Під ред. З.Г. Лихолобової. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 339 с.

³ Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках / Анатолій Русначенко — К.: КМ Академія, 1995. — 230 с.

⁴ Сарбей В. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації / В. Сарбей // УІЖ — 1992. — № 6. — С. 40–46.

⁵ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / Сергій Адамович. — Івано-Франківськ: Міто НВ. — 2009. — 882 с.

⁶ На власть надейся, но... // Луганская правда. — 1991. — 5 січня.

⁷ Ильюшенко В. Сами должны подумать // За уголь (газета трудового колектива шахти ім. Челюскінцев ПО «Донецкуголь» — 1991. — 16 априля.

⁸ Ельцин Б. Записки президента / Борис Ельцин. — М.: Огонек, 1994. — С. 32.

⁹ Пакет требований колектива шахти «Южнодонбасская № 3» к МУП СССР // Стахановец (орган трудового колектива шахти «Южнодонбасская № 3» ПО «Донецкуголь») — 1991. — 10 января.

¹⁰ Скочинцы выдвигают требования // Донецкая заря (орган трудового колектива шахти ім. А. Скочинського ПО «Донецкуголь») — 1991. — 15 января.

¹¹ Фокин В.П. Верю в чувство гражданского долга. Выступление по Украинскому телевидению Председателя Совета Министров УССР 27 февраля 1991 г. // Социалистический Донбасс. — 1991. — 3 марта.

¹² Засідання Верховної Ради УРСР 22 березня 1991 р. // http://www.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL13/220391_28.htm

¹³ Российский государственный архив новейшей истории. — Ф. 89. Коллекция. — Оп. 28. — Д. 32. — Л. 86.

¹⁴ Цит. по кн.: Ледин И., Агапов В., Белобрагин Н. Рожденный июльскими грозами: к 20-летию Независимого профсоюза горняков. — Павлоград, Донецк: Донеччина, 2010. — С. 221.

¹⁵ Романенко Е. Донбасс: Стачка продолжается // Моск. новости. — 1991. — 10 марта.

¹⁶ Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989–1992 / Lewis H. Siegelbaum, Daniel J. Walkowitz / State University of New York Press, Albany. — New York, 1995 // http://books.google.ru/books?id=zsDExU_Oji0C&pg=PA89&lpg=PA89&dq=miners+strike+1991+in+Donbass+foreign+workers&source

¹⁷ Телеграма М.С. Горбачева делегатам Второго съезда шахтеров СССР // Социалистический Донбасс. — 1990. — 23 октября.

¹⁸ Диалог с шахтерами // Социалистический Донбасс. — 1991. — 4 апреля.

¹⁹ Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Леонід Кравчук — К.: Століття, 2002. — С. 72 .

²⁰ Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. 326. — Оп. 136. — Од. зб. 115. — Арк. 52.

²¹ Додонов А. Политическое поведение рабочих в 1961–1991 гг. / Александр Додонов — Запорожье: РИП «Видавец», 1998. — С. 59.

²² Черняев А.С. 1991 год: Дневник помощника президента СССР. 1997. // <http://resinos.ru/lib/policy/a/5550.25.html>. [23.02.2010]

²³ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. 179. — Оп. 81. — Од. зб. 36. — Арк. 3.

²⁴ Страйк: День за днем // Гвардієць праці (орган партійної, профспілкової організації і дирекції шахти ім. В. Менжинського ВО «Первомайськвугілля»). — 1991. — 12 квітня.

²⁵ ДАДО. — Ф. 2794. — Оп. 2. — Од. зб. 6478. — Арк. 86.

²⁶ Ткаченко М., Трахановський Л. Страйк: День за днем // Гвардієць праці — 1991. — 29 березня.

²⁷ Постановление ВС СССР от 21 марта 1991 г. N 2042-1 «О забастовках шахтеров» // <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrf0367.htm>

²⁸ Крючков В. Личное дело. Три дня и вся жизнь / Владимир Крючков. — М.: Олимп. — 2001. — С. 345.

²⁹ Обращение к Президенту М.С. Горбачеву и Председателю Кабинета Министров СССР В. Павлову // Товарищ (орган ПО «Антрацит» и теркома профсоюза работников угольной промышленности). — 1991. — 23 березня.

³⁰ Постановление ВС СССР: О приостановлении забастовок на предприятиях угольной промышленности страны // Социалистический Донбасс. — 1991. — 29 марта.

³¹ КМ СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г.: О мерах по повышению заработной платы работников угольной (сланцевой) промышленности в 1991–1992 годах // Социалистический Донбасс. — 1991. — 6 апреля.

³² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України — Ф.Р-2. — Оп. 15. — Од. зб. 1858. — Арк. 162–163.

³³ КМ СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г.: О дополнении списка работ и профессий, дающих право на пенсию, независимо от возраста при занятости на этих не менее 25 лет. // Социалистический Донбасс. — 1991. — 6 апреля.

³⁴ КМ СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г. О разрешении предприятиям угольной промышленности реализации части углей по договорным ценам // Там само.

³⁵ ДАДО. — Ф. 2794. — Оп. 2. — Од. зб. 6463. — Арк. 91.

³⁶ Цены берут за горло // Политика и время. — 1991. — № 13. — С. 47.

³⁷ Звернення // За передову шахту (газета трудового колективу шахти ім. О.Ф. Засядька ВО «Донецьквугілля»). — 1991. — 3 квітня.

³⁸ Информационное сообщение об объединенном Пленуме ЦК КПСС и ЦКК КПСС // Правда Украины. — 1991. — 27 апреля.

³⁹ ДАЛО. — Ф. 179. — Оп. 81. — Од. зб. 3. — Арк. 50.

⁴⁰ Ельцин Б. Записки президента — С. 52.

⁴¹ Бойко О. Історія України: навчальний посібник. 3-тє видання. Доповнене / Олександр Бойко. — К.: Академвидав, 2008. — С. 570.